

УДК 340.13/14; 34(091)

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

**В.О. КАЧУР, кандидат юридичних наук, доцент,
М.О. БАРАН, студентка 2 курсу юридичного факультету,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України¹**

Стаття присвячена аналізу формальних джерел права Київської Русі. Виявлено загальні закономірності їх виникнення і функціонування у ранньофеодальний період історичного розвитку України.

Формальні джерела права, Київська Русь, Руська правда

Головними напрямками розвитку України і надалі залишаються подальша демократизація її політичної системи та входження нашої держави у світову спільноту. Ці процеси складні і тривалі, а їхня динаміка залежить від того, наскільки глибоко ми розуміємо свою історичну спадщину, вміємо відтворити комплексну та цілісну картину становлення і розвитку нашої державності. Відтак велике значення має вивчення в історичній площині джерел права на ранньому етапі вітчизняної історії, що дозволить використати цей досвід при становленні сучасної правової системи України.

Метою цієї статті є аналіз формальних джерел права Київської Русі, а також виявлення загальних закономірностей їх виникнення і функціонування у ранньофеодальний період розвитку нашої держави.

Формування державності на території України відбувалося впродовж тривалого історичного періоду у процесі розпаду первіснообщинного ладу східних слов'ян, який особливо проявився у VI–IX століттях. Перша держава східних слов'ян «Руська земля» виникла у VII–VIII ст. у результаті об'єднання племінних союзів полян у середньому Подніпров'ї з центром у м. Києві. Вже у IX ст. вона охоплювала землі Київського, Чернігівського і Переяславського князівств, а в кінці X ст. князь Володимир (979–1015) завершив об'єднання всіх східнослов'янських земель у складі Київської держави. У формі ранньофеодальної монархії Київська Русь проіснувала до 30–40-х років XII ст. [1, с. 20–22; 2, с. 13–412; 3, с. 64–68].

Утворення Київської держави у IX ст. створило сприятливі умови не лише для розвитку її політичного ладу, економіки і культури, а й права,

дослідження якого є неможливим без з'ясування питання про його джерела.

Саме ж поняття «джерел права» було і залишається дискусійним. Його виникнення відноситься до тих часів, коли Тіт Лівій назвав закони XII таблиць джерелом усього публічного і приватного права [4, с. 17]. Сьогодні під ним розуміють виражені назовні у певних формах ідейні та матеріальні витоки права, які відображають його цінність у конкретних історичних умовах. Дане визначення відображає чотири рівні розуміння поняття «джерела права», що дозволяє виділити у їхній системі матеріальні джерела права, ідеологічні джерела права, формальні джерела права і джерела пізнання права [5, с. 37–38]. У нашій статті ми здійснимо спробу проаналізувати джерела права Київської держави саме з точки зору його форми.

Найдавнішою формою давньоруського права були звичаї, які регулювали поведінку людей ще у додержавний період, починаючи з VI–VII ст. до укладення «Руської правди» у XI ст. [6; 7]. З виникненням давньоруської держави, а особливо із запровадженням християнства, вони були пристосовані до інтересів тогочасного суспільства, їх санкціонування та використання забезпечувалось примусовою силою держави. Так виникло звичаєве право, норми якого набули широкого поширення і використовувалися до середини XIX ст. [3, с. 78–79, 145–146]. Основну частину звичаїв Київської Русі згодом було записано в «Руській Правді» та інших актах князівського законодавства, що скоріше фіксували звичаєві норми, ніж створювали нові [8, с. 265].

З X ст. з'являється князівське законодавство (княжі устави та уставні грамоти), договори Русі з Візантією і Руська Правда.

Чотири договори Русі з Візантією, що датуються 907, 911, 945 і 947 рр., є найдавнішими міжнародно-правовими документами, які разом з Руською Правдою, княжими уставами та уставними грамотами є найважливішими писаними першоджерелами давньоруського права X ст. [9, с. 261]. Водночас вони є цінними джерелами для вивчення соціально-економічних відносин і права Київської Русі [10, с. 3], а також міжнародно-правовими актами, в яких відображені норми візантійського та давньоруського права [11, с. 55].

Договори уклалися від імені київського князя, підлеглих йому князів і «усіх людей Руської землі» і мали на меті забезпечити регулювання торговельних відносин між двома державами. Їхні статті розкривали систему «руського закону», і, передусім, кримінального і цивільного права [3, с. 122–134; 9, с. 261–262; 12, с. 69–72; 13].

Важливе місце серед джерел права Київської Русі займає Руська Правда, яка є не лише пам'яткою законодавства, а й джерелом пізнання

розвитку державної організації та господарства Української держави в ранньофеодальний період.

Руська Правда дійшла до нас в понад 100 списках, які прийнято поділяти на три редакції – Коротку, Розширену та Скорочену. Кожна з редакцій відображає певні етапи розвитку феодалізму в Київській Русі. Коротка редакція найдавніша (XI ст.) і складається з Правди Ярослава, або Найдавнішої Правди, Правди Ярославичів, або Статуту Ярославичів, Покону вірного та Статуту мостникам. Правду Ярослава Мудрого складено ймовірно у 30-х рр. XI століття. Норми цієї найдавнішої Правди відображають суспільні відносини ранньофеодального періоду. Зберігається, хоч і зі значним обмеженням, інститут кривавої помсти. Предметом правового захисту є переважно життя, тілесна недоторканість і честь дружинної знаті та її військового спорядження, челядь. Відсутні норми, спрямовані на захист феодального землеволодіння.

Правду Ярославичів складено у 50–60-х рр. XI століття. У ній, на відміну від Правди Ярослава, дуже чітко визначено феодальну сутність регульованих нею суспільних відносин. Майже всі норми спрямовані на захист князівського феодального маєтку, земельної власності князя тощо. Тут чітко виражено специфіку феодального права, як права-привілею, тобто неоднакового підходу до захисту інтересів різних соціальних груп. Панівні класи забезпечувалися правовою охороною значно краще, ніж інші верстви населення. Так, за вбивство селянина чи холопа сплачувався штраф 5 гривен, а за князівського дружинника – 80 гривень.

Щодо чіткого періоду написання Розширеної редакції Руської Правди, дослідники не мають єдиної думки. Її створення відносять до часу князювання Володимира Мономаха (1113–1125 рр.) або його сина Мстислава. Не менш суперечливе питання про час виникнення складових частин цієї редакції – Суду Ярослава Володимировича та Статуту Володимира Мономаха. Розширена редакція Руської Правди, куди входять перероблені та доповнені норми її Короткої редакції, всебічно задовольняла інтереси феодалів, захищала їхню власність на землю, закріплювала безправ'я холопів, які перетворювались на кріпаків, визначала обмеження майнових та особистих прав різних категорій феодально-залежного населення.

Скорочену редакцію Руської Правди більшість дослідників розглядає як найпізнішу, створену на основі Розширеної редакції у XV чи навіть XVII ст. [14; 15].

На розвиток права Київської держави відчутно вплинуло запровадження християнства. Тому поряд з Руською правдою в давньоруській державі діяли церковні статuti князів Володимира Великого [3, с. 190–210] та Ярослава Мудрого [3, с. 211–216], які внесли важливі нововведення у фінансове, сімейне і кримінальне право. Зокрема, в них були встановлені право церкви на десятину і підсудність церковних людей суду самої церкви.

У церковному праві яскраво помітним є вплив також і візантійського права, норми якого почали застосовувати з 988 року. Так, візантійський Номоканон (звід законів духовної та світської влади) був покладений в основу прийнятих у XI ст. церковних статутів князів Володимира, Ярослава, Всеволода і судного закону по церковних статтях на Русі розглядалися майже всі процеси щодо розірвання шлюбу, спорів між батьками і дітьми, спорів, пов'язаних зі спадком і опікою, справ про злочини проти гідності і церковних законів[16, с.184].

Церковники також переклали на давньоруську мову ряд пам'яток візантійського та болгарського права (Кормчі книги[17], Закон судний людемта ін.).

У XI ст. при князі Володимирі був прийнятий «Закон судний людем» («Судний закон») [18] – збірник церковно-цивільних візантійських законодавчих положень. Джерелом для складання Судного закону стали деякі візантійські законодавчі пам'ятки: правила Василя Великого, Кодекси Феодосія і Юстиніана, Базиліки, Прохірон Василя Македонянина та інші [19, с. 66].

Номоканони – збірники законів, якими керувалася грецька церква, переходили до нас в списках, переписувалися переписувачами і перекладалися з грецької на слов'янську мову. Так, «Номоканон Іоана Схоластика» дійшов до нас через Болгарію. Номоканони були відомі в Україні під назвою «Кормчих книг» [17; 20, с. 45], назва яких пішла від того, що святі отці в своїх писаннях порівнювали церкву з кораблем, що пливе по морю, а правила християнського життя слугують їм рятівним кормилом. У Кормчу книгу увійшли і руські джерела: Просторова Руська Правда, церковні статuti князів Володимира і Ярослава та ін., що дають змогу говорити про існування в цьому збірникові кількох систем права, серед яких східно-римське право займало важливе місце поряд з давньоруським княжим і церковним правом [19, с. 67].

Отже, Київська держава в ранньофеодальний період свого розвитку мала розгалужену систему формальних джерел права. Зокрема, звичаєве

право, князівське законодавство (княжі устави та уставні грамоти), договори Русі з Візантією, церковне право і Руська Правда. На відміну від інших тогочасних східноєвропейських ранньофеодальних монархій (наприклад, Польщі [21, с. 576–585]) у Русі інтенсивно здійснювалась рецепція візантійського права.

Ще у 1820 р. польський історик І.Б. Раковецький у своїй книзі «*PrawdaRuska*» ставив за мету вивчити спільність слов'янських мов, звичаїв, релігійних уявлень, політичних установ і права. При цьому в основу своїх спостережень поклав саме Руську Правду і договори Русі з греками. Він писав: «Не лише для одних росіян, а й для всіх дослідників і, перш за все, для нас (поляків – М.Б., В.К.), які гордяться бути гілкою давнього слов'янського народу, ця пам'ятка (Руська Правда – М.Б., В.К.) далекої древності, як з точки зору історії розвитку просвітництва й історії законодавства, є надзвичайно важливою» [22]. Відтак вивчення давньоруських формальних джерел права стане в нагоді при дослідженні соціально-економічних, політичних і правових відносин не лише на теренах нашої держави, а також послугує матеріалом для порівняльного вивчення права інших слов'янських народів.

Список літератури:

1. Кульчицький В.С. Історія держави і права України : навч. посібник / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996. – 296 с.
2. Греков Б.Д. Киевская Русь // Избранные произведения / Б.Д. Греков. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – Т.ІІ. – С. 13–412.
3. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Т. 1 / Юшков С.В. – М. : Госюриздат, 1949. – 543 с.
4. Римское частное право : Учебник для вузов / Дождев Д.В.; Под ред. : Нерсисянц В.С. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : Норма, 2005. – 784 с.
5. Качур В.О. До розуміння та визначення поняття «джерела права» / В.О. Качур // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – Випуск 6-1, том 1. – С. 36–39.
6. Кушинська Л.А. Еволюція звичаєвого права східних слов'ян VI–XI ст.: автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л.А. Кушинська; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 18 с.
7. Лозко Г.С. Витоки українського звичаєвого права в релігійності Давньої Русі / Г.С. Лозько // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Звичай Русі, що став козацьким...» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kozakbiblio.web-box.ru/zvichave-pravo/konferenc/21-22032011-mzhnarodna-naukovo-praktichna/gslzko-vitoki-ukranskogo-zichavogo-prava/>
8. Толкачова Н.Є. Звичаєве право : Навчальний посібник / Н.Є. Толкачова. – К. : ВПЦ Київський університет, 2005. – 367 с.
9. Чехович В.А. Договори Київської Русі з Візантією / В.А. Чехович // Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.», 1998. – Т.2. – С. 261–262.
10. Памятники русского права. Вып. 1. Памятники права Киевского государства. X–XII вв. / Сост. А.А. Зимин ; под ред. С.В. Юшкова. – М. :

Государственное издательство юридической литературы, 1952. — XVI с. + 287 с.

11. Історія держави і права України : Підручник. У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – Том 1. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.

12. Грищук В. Договори київських князів з візантійськими імператорами в Х ст.: проблеми кримінально-правового регулювання / В. Грищук // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – Вип. 35. – Львів, 2000. – С. 69–72.

13. Самоквасов Д.Я. Древнее русское право. Лекции 1902/3 академического года / Д.Я. Самоквасов – М. : Унив. тип., 1903. – 444 с.

14. Русская Правда. Тексты (академическое издание) / Под ред. Б.Д. Грекова. – М. : Изд-во АН СССР, 1940. – 472 с.

15. Юшков С.В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение / Юшков С.В. – М. : Госюриздат, 1950. – 380 с.

16. Устав князя Владимира, крестившего русскую землю, о церковных судах // Российское законодательство X–XX вв. – М., 1984. – Т.1. – С.184.

17. Цветкова Ю.В. Суспільно-правові, історичні та соціально-політичні передумови виникнення Кормчих книг на території Київської Русі / Ю.В. Цветкова // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – Вип. 42. – Київ, 2001. – С. 69–74.

18. Тихомиров М.Н. Закон Судный людем. Краткой редакции / Сост. : Милов Л.В., Тихомиров М.Н.; Под ред. : Тихомиров М.Н. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 178 с.

19. Череватюк В. Вплив римського права на законодавство Київської Русі / В. Череватюк // Актуальні проблеми правознавства. Науковий збірник ЮІ ТАНГ. – Тернопіль, 2000. – С. 64–68.

20. Лашенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лашенко. – К. : Україна, 1998. – 254 с.

21. Греков Б.Д. Русская Правда и ее славянское окружение // Избранные труды / Б.Д. Греков. – М. : Юридическая литература. – Т.ІІ. – С. 576–585.

22. Racowiecki J.B. Prawda ruska; czyli, Prawa wielkiego xięcia Jarosława Władymirowicza, tudzież traktaty Olga y Igora ww. xx. kiiowskich z cesarzami greckimi, y Mściława Dawidowicza x. Smoleńskiego z Rygą zawarte / J.B. Racowieckiu. – Warszawie : Drukarni XX Piarów, 1820. – 320 s.

Статья посвящена анализу формальных источников права Киевской Руси. Выявлены общие закономерности их возникновения и функционирования в раннефеодальный период исторического развития Украины.

Формальные источники права, Киевская Русь, Русская правда

The article is devoted to the analysis of the formal sources of law of the Kiev Rus. General regularities of their emergence and functioning in this period of historical development of Ukraine.

Formal sources of law, Kyiv Rus, Ruska Pravda